

ЕСТЕТИЧНЕ ВИХОВАННЯ УЧНІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ ЗАСОБАМИ ХУДОЖНЬОГО СЛОВА

Постановка проблеми. Естетичне виховання мовної культури, поваги до рідного слова, глибокого розуміння і сприйняття текстів художньої літератури найактивніше формуються під час ознайомлення з ліричними творами. Тому закономірно, що в читанках для учнів 1-4 класів значне місце посідають ліричні вірші. Проте робота з ними викликає у дітей певні труднощі. Це пояснюється насамперед специфічними особливостями лірики як особливого роду художньої літератури.

Естетичне виховання учнів початкових класів у процесі вивчення ліричних віршів засобами художнього слова є можливим за умов цілеспрямованої роботи вчителя над формуванням естетичного ставлення школярів до літератури як виду мистецтва. Така робота над словом буде ефективнішою у разі залучення молодших школярів до елементів поезики літературного твору, яка є важливим засобом впливу на розвиток емоційної та розумової сфер дитини водночас. Діти підсвідомо відчують слово, а вчитель має допомогти їм зробити ці відчуття свідомими, піднести емоційне переживання слова до рівня естетичної насолоди, яка в майбутньому супроводжуватиме сприймання довілля. Крім того, засвоєння молодшими школярами мовних, сюжетних та композиційних прийомів поезики в майбутньому допоможе повноцінно сприймати будь-який художній твір.

Нами були проведені бесіди з учителями початкових класів, метою яких було прагнення з'ясувати питання про форми роботи, що використовуються на уроках читання в початковій школі під час опрацювання ліричних віршів, як опрацьовується мова художнього твору, яким чином здійснюється керівництво читанням віршів учнями.

Серед форм роботи вчителі називають літературні ігри, слухання творів у грамзапису, розрізнення їх за емоційним забарвленням, обговорення прочитаного. Деякі вчителі практикують такі творчі роботи, як написання учнями казок, малювання картинок до творів, інсценізації уривків. Обговорюючи з учнями твори, переважна більшість учителів надають особливого значення моральним якостям героїв та їх вчинкам. Друге за значенням місце займає сюжет, далі описи природи. Прикро, що в усій різноманітності форм роботи, які були названі, немає жодної, яка зображала б роботу над поезикою художнього твору. Проте всі опитані вчителі погодилися з тим, що робота над образністю мови займає значне, а деякі навіть зауважили – основне місце.

При з'ясуванні, якими літературознавчими поняттями користуються вчителі на уроках, виявилось, що це переважно назви жанрів літератури – казка, легенда, повість, оповідання, байка, вірш. Лише дехто з учителів вважав доступними для учнів молодших класів лексичні засоби художньої мови, зокрема епітети, порівняння, метафори, синоніми.

З огляду на відсутність знань літературознавчих понять учнів, відсутністю повного аналізу твору з боку естетичного сприйняття учнями, ми вирішили поглибити наші знання з означеної проблеми, вивчивши всі доступні нам наукові та методичні матеріали, і запропонували методику роботи на уроці читання над ліричним віршем, що сприяє збагаченню сфери естетичних почуттів дитини, її емоційного досвіду за допомогою художнього слова.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема естетичного виховання у естетико-педагогічному аспекті широко репрезентована у спадщині видатних українських педагогів та діячів освіти Е.Водовозової, П.Каптерева, С.Лисенкової, С.Русової, Е.Тихеєвої, К.Ушинського.

Важливі питання теорії і методики естетичного виховання підростаючого покоління висвітлюються в працях Л.Коваль, В.Передерій, Ю.Фохт-Бабушкіна, Т.Цвілих, Г.Шевченко, А.Щербо та ін.

За останні роки опубліковано багато праць, в яких вирішуються питання значення творчості та пізнавальної діяльності в естетичному вихованні молодших школярів; розкриваються механізми творчості; закономірності взаємозв'язку творчої діяльності з відтвореною дійсністю; сформульовані основні принципи формування особистості (Ф.Говорун, Б.Коротяєв, В.Левін, В.Моляко, Ю.Петров, П.Підкасистий, Я.Пономарьов, В.Романець, В.Цапок).

Формулювання цілей статті. Метою статті є узагальнення існуючих форм і методів роботи над ліричним віршем, і представлення доповненої методики, що сприяє успішному оволодінню учнів знаннями, розвитку творчих здібностей, збагаченню сфери естетичних почуттів дитини, її емоційного досвіду за допомогою художнього слова.

Виклад основного матеріалу дослідження. На основі результатів бесід з учителями, виявлення їхніх літературознавчих знань склалося уявлення про рівень сформованості та розвитку в учнів естетичного сприйняття та естетичних смаків, що є необхідним для подальшої діяльності.

Сутність представленої методики полягає в розширенні уявлень про слово, виробленні умінь і навичок щодо розуміння літературного слова та його особливостей, використання в мовленні, формування ставлення до слова як до засобу вираження усього багатства почуттєвого світу людини.

Сприймання дитиною молодшого шкільного віку літературного твору поглиблюється за умов, коли кожне слово, яскравий вираз, образний вислів тексту переживаються читачем, проходять крізь його почуття, створюють певний настрій. Збагачення лексики учнів початкових класів допомагає їм повніше виражати ті різноманітні настрої, переживання, думки, які охоплюють їх під час пізнання нових явищ – у природі, особистому житті, людських стосунках, що сприяє накопиченню емоційно-почуттєвого досвіду людини.

Сутність створеної методики естетичного виховання учнів початкових класів засобами художнього слова полягає в тому, що вчитель має спрямувати всі методи й прийоми роботи на формування естетичного ставлення до ліричного вірша за рахунок набуття школярами певних умінь, навичок, пов'язаних з усвідомленим сприйманням ліричних віршів, розвитком естетичних почуттів та збагаченням емоційного досвіду учнів.

Емоційна оцінка учнем вірша (тобто здатність учня описати настрій, думки, які виникли внаслідок читання, пояснити, чому даний вірш викликає певне почуття, чому він (вірш) має саме такий, а не інший відгук, якими засобами автору вдалося цього досягти) покаже, якою мірою учень навчився користуватися новими знаннями, вміннями й навичками для спілкування, як збагатилася його мова, і за рахунок збагачення словникового запасу поширилися можливості пояснення власних емоційних станів та почуттів. Для розвитку особистості, яка формується, це є дуже важливим моментом. Оскільки з перебудовою психічних процесів, яка проходить в молодшому шкільному віці, активізується мислення дитини, остання починає усвідомлювати багато того, що проходило повз її увагу раніше, звертає увагу на власні вчинки й почуття, які охоплюють при певних обставинах.

Усвідомлення лірики як роду літератури та його жанрів допоможе сформувати у школярів уміння відчувати слово, міркувати над його значенням, сприймати його по-іншому в різних контекстах, надавати важливості окремим деталям опису. В перспективі розвиток таких умінь має привести до вироблення навички, що є притаманною естетично вихованій людині, а саме – розкривати свій почуттєвий та емоційний світ за допомогою вживання найточніших слів для вираження.

У ліричному творі завжди виражений стан того, хто говорить, його почуття, переживання, думки. Функція слова в такому творі – емотивна, тобто емоційний настрій його залежить від вживання автором певних, ретельно підібраних слів. Основні жанри лірики, з якими варто познайомити учнів початкових класів – ліричний вірш, поема, (за вибором учителя – елегія, ода, сонет). Осягнення емотивної функції слова сприятиме виробленню вмінь і навичок переживання слова через його емоційне сприймання на основі асоціацій та роботи уяви, що згодом перетвориться в уміння емоційно сприймати навколишній світ, співчувати іншим людям, керувати власними почуттями та контролювати емоції [1, с. 2].

Виразність художньої мови ліричних творів ґрунтується на використанні тропів – слів або зворотів, вжитих у переносному значенні. У творах, які читають діти молодшого шкільного віку, зустрічається безліч тропів, але діти їх не усвідомлюють. Тому з метою більш глибокого проникнення в текст твору, в його мову, яка має впливати на емоційний розвиток дитини, у початкових класах варто ознайомити учнів з епітетом (слово, яке виділяє особливу властивість людини, предмета чи явища), метафорою (перенесення якості одного явища на інше, подібне), порівняння (явище зіставлення подібних предметів). Свідоме користування тропами в мовленні надасть можливості школярам говорити яскравою, барвистою, емоційно піднесеною мовою, яка є одним із показників загальної культури людини. Переживання позначених тропами образів збагатить уяву, розвиватиме фантазію, творчі здібності, емоційно-чуттєвий досвід дитини, формуючи в неї ставлення до літератури як до мистецтва слова [5, с. 21].

Сучасний підхід до методики опрацювання ліричного вірша наголошує на умовах, за яких можливе повноцінне сприймання молодшими школярами пейзажної лірики:

- а) активного збагачення словника учнів, розвитку їхньої поетичної спостережливості;
- б) наявності в них настроєності на сприймання;
- в) формування поетичного слуху, асоціативної і творчої уяви;
- г) уміння аналізувати образно-емоційний зміст твору;
- д) давати естетичну оцінку поезії та відображеній у ній дійсності;
- ж) активізації творчої думки учнів.

Забезпечення цих умов та знання вчителем особливостей сприймання лірики молодшими школярами веде до формування в них повноцінного естетичного сприймання пейзажної лірики [7, с. 25].

Далі розглянемо роботу над ліричним віршем, кінцевим результатом якої буде не лише виразне декламування вірша учнями, а й естетичне його сприйняття.

Спочатку вирішуємо конкретні навчальні завдання: настроїти дітей на сприймання тексту, викликати в їхній свідомості та уяві образи і картини, близькі до тих, які знаходяться в центрі уваги вірша; познайомити з автором, пояснити значення слів, без розуміння яких сприймання вірша буде важким. Щоб справитися з цими завданнями, використовуємо бесіду з опорою на власні спостереження і досвід дітей, елементи розповіді, а також музику і живопис.

Після цього вперше читаємо ліричний вірш. Конкретизуємо завдання: донести до учнів зміст вірша і, головне, викликати емоційний відгук на прослухане. Слід читати так, щоб у дітей з'явився пізнавальний і емоційний інтерес до подальшої роботи з текстом.

Наступна робота – розмова про враження, що виникли у дітей після ознайомлення з твором, виявити рівень їхнього сприймання. Використовуємо бесіду на основі вражень учнів.

Наприклад: Діти, чи сподобався вам вірш? Чим? Що особливо сподобалось? Які картини уявили? Як ви думаєте, з яким почуттям поет малює ці картини?

Самостійна робота учнів із текстом вірша. Вона потрібна для того, щоб школярі уважніше вчиталися у зміст, підготуватися до його аналізу. Для цього пропонуємо прочитати твір ще раз про себе і позначити олівцем малозрозумілі слова і вислови.

Мета аналізу ліричного вірша – поглибити і розширити образні уявлення, що склалися в учнів.

Аналізуючи поезії, слід звертати увагу на їхнє емоційне звучання, на особливості вираження авторської позиції, що допоможе розширити світогляд учнів, навчить їх відчувати й розуміти внутрішній світ особистості. Важливо, щоб вони усвідомили: суб'єктивні переживання і світоглядні уявлення ліричного „я” невіддільні від хвилювань поета. Головне – не зруйнувати той емоційний стан класу, який виник після першого читання вірша. Проводимо аналіз так, щоб за кожним словом, кожним рядком вони бачили яскраву

картину і раділи цьому відкриттю. Тому використовуємо вибіркоче читання окремих рядків, строф, слів. Наприклад: Як автор описує...? З чим порівнює...? Прочитайте. За допомогою яких слів автор малює...? Звертаємо увагу на образні засоби мови художнього твору: епітети, метафори, порівняння та ін.

Вибіркове читання супроводжуємо бесідою-роздумом та елементами лінгвістичного аналізу тексту. Наприклад: Який настрій у вас виник під час читання цих рядків? Які слова допомагають автору створити такий настрій? Чому автор порівнює...? Як ви думаєте, для чого автор використовує цей засіб...?

Доцільним є використання методу стилістичного експерименту (штучна заміна авторського слова або словосполучення іншим, близьким за змістом), що вчить дітей розуміти мовні засоби вираження змісту, отримувати естетичну насолоду від вдало дібраного автором слова, сприймати зображення як витвір мистецтва.

Вся набута учнями інформація закріплювалась практично в процесі роботи над творами. До кожної теми було розроблено ряд завдань та питань, мета яких – з'ясувати рівень сформованості в учнів молодших класів естетичного ставлення до літературного твору на основі його сприймання.

Школярі безпомилково визначали вірші як ліричні твори, пояснюючи свою думку тим, що це є твори про почуття поета до рідної землі („Село! І серце одпочине...” Т.Г.Шевченка), про ставлення та почуття природи – до моря, квітів, сонця, грози, неба („Вже сонечко в море сіда”, „Останні квіти” Л.Українки), про сум за батьківщиною на чужині („І досі сниться: під горою...” Т.Г.Шевченка). Також не викликали великих труднощів завдання знайти в текстах віршів тропи. Але перед цим на одному із уроків під керівництвом вчителя, учні дійшли висновку про те, що епітети – це слова-ознаки, метафори, слова, вжиті в переносному значенні, коли дія або якість живого предмета переноситься на неживий і навпаки. Шлях до таких висновків закладений у самому вірші. Так, спочатку школярі перераховували, якими були ті чи інші „квіти” (тропи), потім за аналогією наводили свої приклади. Узагальнюючи особливості кожного тропу, його роль у вірші, властивості, учні, нарешті, формували поняття епітету, порівняння, метафори. Більшість учнів легко знаходили епітети, метафори, порівняння в поезіях. Деякі, правильно знаходячи троп і визначаючи його вид, не завжди могли відшукати головне слово, до якого відноситься художній зворот. Отже, на уроках читання, діти збагачували свої знання про художню мову літературних творів, зокрема ліричних віршів. Це допомогло їм краще орієнтуватись у власному мовному запасі, підбирати слова для вираження своїх думок та настроїв, почуттів та відчуттів.

Цікавими були спроби школярів переказати зміст вірша. Діти стикалися з твором, де фактично був відсутній сюжет. Така ситуація вимагала від них не тільки розумового, а й емоційного напруження. Напрочуд швидко й красномовно, майже близько до тексту учні переказували вірш Л.Українки „Спить озеро”. На думку деяких школярів, цей вірш можна легко вивчити напам'ять, бо він „як пісня, дуже гарний за текстом”.

Спостерігаючи за спробами молодших школярів переказувати зміст, ми помітили, що діти розуміють необхідність використання у мовленні тропів. Так, учневі було запропоновано описати портрет героя поезії, про якого у вірші не згадувалось, але його присутність діти відчули (Т.Шевченко „І небо невмите”). Причому була поставлена умова: не використовувати в описі тропів. Хлопчик почав говорити про сумні очі, тужливий настрій героя, про сльози, що блищали на очах, як крижинки тощо. Учень не усвідомлював, що він користується тропами. Учитель зупинив його, зважаючи на порушення поставленої умови. Учень знову почав опис, і знову не зміг обійтися без тропів, але вже сам це помітив. Третя спроба, яку учень почав самостійно, без зауважень вчителя, також видалася невдалою. Таким чином, учень та його товариші, котрі намагалися підказати під час відповіді, дійшли висновку, що тропи потрібні у мові для того, щоб вона була гарною, щоб можна було точніше пояснити явище, зрозуміліше, глибше описати предмет, характер людини, її почуття, стан, природу.

За рахунок виконання подібних завдань, значно збагачується мовний запас учнів початкових класів, вони навіть намагаються прикрасити описувані ними явища своїми словами, теж барвистими, але яких немає в тексті вірша.

Отже, діти намагалися пояснити значення тропів через свої уявлення, пережиті події, бачені ними раніше в своєму житті. Це означає, що в даній ситуації дитина використовує свій, нехай ще невеликий, досвід пізнання світу, пояснює нові для неї явища за допомогою вже відомих, і таким чином набуває нової інформації. При цьому учитель намагався скерувати пошукову діяльність учнів з метою формування уміння користуватися колишнім життєвим та емоційним досвідом для пояснення нових понять, явищ, емоцій.

Розвиваючи уяву дітей, учитель використовує прийом ілюстрування тексту (розглядання готових ілюстрацій, словесне та музичне ілюстрування).

Наприклад:

- 1) Уявіть собі, що ви художники. Яку картину ви намалюєте до першої строфи? Які фарби використаєте? Чим цей малюнок відрізнятиметься від малюнка до другої строфи? Що домалюєте? Та ін.
- 2) Уявіть собі, що ви композитори. Яку музику ви написали б до цього вірша? Які музичні інструменти оберете для виконання?

У ході аналізу віршів на уроках читання можна запропонувати школярам завдання та запитання типу:

Питання та завдання до творів Л.Українки:

1. До якого роду літератури належать ці твори?
2. Чому ви так думаєте? Які ще ліричні жанри вам відомі?
3. У текстах віршів поетеса вживає багато тропів. Назвіть епітети, порівняння, метафори. Як ви розумієте ці вислови?
4. Які з мовних зворотів вам найбільше сподобалися? Чому?
5. Намалюйте словами картину, яка зображена у вірші. Намагайтеся користуватися тропами з тексту вірша.
6. Які слова допомагають авторові малювати захід сонця, вечір на морі?

7. Вивчіть напам'ять один з віршів. Виразно його прочитайте, намагаючись відтворити інтонацією настроїв. Що ви уявляєте?
8. Складіть невеличкий віршик про одне з явищ природи. Запишіть його в зошит. Підкресліть в тексті тропи. Поясніть, чому ви їх використали. Виразно прочитайте свій вірш.
9. Який настрої викликають прочитані вірші? Якими словами автор створює саме такий настрої?
10. Спробуйте замінити ці слова в тексті так, щоб настрої змінився на протилежний. Яку інтонацію ви тепер покажете при читанні виразно нового варіанту вірша?
11. Які почуття викликає вірш „Тиша морська”?
12. Які слова ви підібрали б для вираження у творі своїх радісних, серйозних, теплих, жахливих почуттів?
13. Складіть ліричний твір.

Завдання та запитання до творів Т.Г.Шевченка:

1. Чому ми відносимо ці поезії до лірики? Які почуття поет висловив у кожному вірші? За допомогою яких слів ми їх розуміємо?
2. Яких тропів вживає поет найбільше у вірші „За сонцем хмаронька пливе”? Доведіть це прикладами.
3. Чи можемо ми сказати, що Кобзар використовує слова, наче фарби художник?
4. Спробуйте переказати один з віршів. Намагайтеся використовувати Шевченкові слова.
5. Вивчіть напам'ять вірш, що найсильніше вразив вас. Виразно прочитайте його класові. Що ви уявляєте, коли читаєте цю поезію?
6. Знайдіть у віршах епітети. Як ви їх розумієте?
7. Які словосполучення ми можемо використовувати при написанні казки? Знайдіть їх у віршах і складіть з ними казочку.
8. Складіть вірш, прочитайте його товаришам, щоб вони відгадали ваш настрої.

Одним із найефективніших засобів естетичного виховання й активною формою літературного розвитку є виразне читання. Воно поглиблює сприйняття літературного твору, робить літературний аналіз більш емоційним, веде до розуміння літератури як мистецтва слова. Як зазначає А.Й.Капська, „використання виразного читання на уроках літератури створює атмосферу творчого спілкування з мистецтвом літератури і читання, сприяє глибокому емоційному проникненню в ідейно-художню суть твору, формує критичний підхід до тексту і навички інтерпретації, активізує творче бачення учнів” [3, с.42].

Щоб діти зуміли виразно читати вірш, необхідна спеціальна робота над засобами виразності, за допомогою яких учні зможуть передати своє розуміння і свою оцінку прочитаного. Слід попрацювати над тембром, темпом мовлення. Для роботи над тембром використовуємо музичне ілюстрування, яке допомагає дітям відчувати настрої тексту, зміни і відтінки настрою, почуттів. А також бесіду, спрямовану на обговорення емоційної забарвленості під час читання.

Для роботи над темпом читання доцільні такі завдання: розставлення пауз, логічних наголосів [4, с.37].

Виразне читання вірша – своєрідний підсумок роботи.

Отже, за рахунок виконання подібних завдань, значно збагачується мовний запас учнів початкових класів, вони навіть намагаються прикрасити описувані ними явища своїми словами, теж барвистими, але яких немає в тексті вірша. Діти намагалися пояснити значення тропів через свої уявлення, пережиті події, бачені ними раніше в своєму житті. Це означає, що в даній ситуації дитина використовує свій, нехай ще невеликий, досвід пізнання світу, пояснює нові для неї явища за допомогою вже відомих, і таким чином набуває нової інформації. При цьому учитель намагався скерувати пошукову діяльність учнів з метою формування уміння користуватися колишнім життєвим та емоційним досвідом для пояснення нових понять, явищ, емоцій.

Діти вчаться образно сприймати картини природи, естетично сприймати їх, відчувають потребу образно висловлювати свої враження і думки. Через естетичне сприймання художніх творів навчаємо школярів помічати прекрасне у навколишньому світі й розуміти красу в зображенні життя художніми засобами. Це одне з головних завдань уроку читання в початкових класах.

Висновки. Таким чином, розроблена методика естетичного виховання молодших школярів у процесі роботи над ліричними віршами передбачає поширення знань та уявлень про слово, вироблення в учнів умінь і навичок щодо розуміння та сприймання літературного слова. В методиці виокремлені поняття з поезики, які є доступними для учнів початкових класів, розроблені прийоми та завдання, спрямовані на набуття учнями умінь та навичок самостійної роботи зі словом, котрі сприяють закладенню основ повноцінного естетичного сприймання літературного твору, зокрема, ліричного вірша дитиною в майбутньому, розвивають її творчі здібності та емоційно-почуттєву сферу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бех І. Аргументація в естетично-виховному процесі на уроках читання / І.Бех // Початкова школа. – 2005. – № 12. – С. 1-5.
2. Калініна Л. Естетичне виховання молодших школярів як соціально-педагогічна проблема / Л.Калініна // Рідна школа. – 2006. – № 3. – С. 24-26.
3. Капська А.Й. Виразне читання на уроках літератури в 4-7 класах / А.Й.Капська. – К.: Рад. школа, 1980. – 118 с.
4. Капська А.Й. Як навчати учнів виразно читати / А.Й.Капська. – К.: Рад. школа, 1978.
5. Клочек Г.Д. Поетика і психологія / Г.Д.Клочек. – К.: Вища школа, 1990. – 48 с.
6. Коломієць Н. Роль виразного читання в естетичному вихованні підлітків / Н.Коломієць // Рідна школа. – 2003. – № 3. – С. 32-36.
7. Руденко Л.А. Естетичне виховання учнів засобами слова / Н.Коломієць // Початкова школа. – 2006. – № 3. – С. 25-28.

АНОТАЦІЯ

Дубяга С.М., Гарабазій І.М., Стасенко О.В. Естетичне виховання учнів початкових класів засобами художнього слова. У даній статті розглядаються шляхи та засоби естетичного виховання молодших школярів у процесі вивчення ліричних віршів. На основі аналізу досліджень з даної проблеми узагальнюються існуючі форми і методи роботи у цьому напрямку. Нами представлена методика, що сприяє успішному оволодінню учнів знаннями, розвитку творчих здібностей, збагаченню сфери естетичних почуттів дитини, її емоційного досвіду за допомогою художнього слова.

Ключові слова: естетичне виховання, учні початкових класів, ліричні вірші, засоби художнього слова.

АННОТАЦИЯ

Дубяга С.Н., Гарабазий И.Н., Стасенко Е.В. Эстетическое воспитание учащихся начальных классов средствами художественного слова. В данной статье рассматриваются пути и средства эстетического воспитания младших школьников в процессе изучения лирических стихотворений. На основе анализа исследований по данной проблеме обобщаются существующие формы и методы работы в этом направлении. Нами представлена методика, что способствует успешному овладению учащихся знаниями, развития творческих способностей, обогащению сферы эстетических чувств ребенка, его эмоционального опыта посредством художественного слова.

Ключевые слова: эстетическое воспитание, ученики начальных классов, лирические стихи, средства художественного слова.

SUMMARY

Dubyaga S.N., Garabazhiy I.N., Stasenko E.V. Aesthetic education of primary school pupils by means of artistic expression. This article reveals ways and means of primary school children aesthetic education in the process of lyric poetry learning. On the basis of this problem research the existing forms and methods of work are summarized. The authors have presented the technique that helps successful students to master knowledge, to develop their creativity, to enrich child's field of aesthetic feelings and emotional experience through artistic expression.

Key words: aesthetic education, primary school students, lyric poetry, means of artistic expression.